

Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ
Pedagoški zavod Zenica
E-mail: ceh.mirza@gmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC: 94(497.11:497.5:497.6)"45" (075)
32:327.8:37:37.01(497.6)"405"

SRPSKA I HRVATSKA VELIKODRŽAVNA POLITIKA I ODNOS PREMA BOSNI I HERCEGOVINI NA PRIMJERU UDŽBENIKA HISTORIJE

Apstrakt: *Udžbenička literatura predstavlja ne samo zanimljiv objekt istraživanja, nego i svojevrsno ogledalo društva koje ih proizvodi. Oni na neki način predstavljaju osnovni izvor spoznaje za učenike, te njihov sadržaj predstavlja određenu vrstu apsolutne istine ili kanoniziranog znanja. To posebno vrijedi za udžbenike historije, koji učenicima ukazuju kakvo pamćenje državni sistemi ne samo preporučuju nego i određuju. To znači da takvi udžbenici predstavljaju odraz službenog stava prema prošlosti, pa su i jedan od najsnažnijih instrumenata djelovanja na kolektivnu svijest mladih ljudi, ali i društva u cjelini. Naime, „istina“ koja je ugrađena u školske udžbenike neminovno postaje „živucom istinom“, imajući u vidu uzrast i kvantitet čitalačkog tijela. Nije potrebno mnogo intelektualnog napora da bi se, onda, pravilno razumjela potencijalna energija koju sa sobom nose na taj način učitane etničke predrasude, zasnovane na historijskim mitovima, poluistinama i neistinama..*

Udžbenici iz Srbije i Hrvatske su jedno vrijeme uvoženi i korišteni u Bosni i Hercegovini, a posljednjih godina sadržaji udžbenika iz spomenutih zemalja služe kao obrazac za izradu udžbenika koji se štampaju i izdaju u Bosni i Hercegovini. Kod svih takvih udžbenika, identifikovani su primjeri u kojima se cijele nastavne jedinice posvećuju događajima, ličnostima i lokacijama koji nisu iz Bosne i Hercegovine. Tako na primjer u pogledu pripadnosti Bosni i Hercegovini dominiraju negativni primjeri i analizirani udžbenici ne podstiču stvaranje osjećaja zajedničkog bosanskohercegovačkog nasljeđa. Istovremeno se kod učenika ne razvija kritičko mišljenje, a objašnjenja historijsko-političkih procesa opterećena su političkim interpretacijama koje uveliko podržavaju važeće auto i hetero-stereotipe. Političke opcije i procesi se prezentiraju na način da i dalje podržavaju uvriježene stavove o tome šta se desilo u prošlosti, te važeće stereotipe o vlastitom i drugim narodima i njihovoj ulozi u tim procesima.

Imajući, dakle u vidu da se kroz udžbenički sadržaj obavezno reflektuje dominantna ideologija i aktuelna politika vlasti, nastojali smo na primjeru Bosne i Hercegovine, propitati političku funkciju udžbenika, tačnije prikazati indikatore paternalističkog odnosa naspram Bosne i Hercegovine, a koji su generirani kroz srpski i hrvatski obrazovni sistem kako u matičnim državama, tako i u samoj Bosni i Hercegovini.

Pitanje koje se ovdje konkretno postavlja jeste dvojako: U kojoj se mjeri sukobi i etničke napetosti, koje su kroz historiju prisutne u svim društvima, odražavaju u školskim udžbenicima, a u kojoj mjeri školski udžbenici sami prenose te sukobe. Ovo drugo povlači za sobom daljnja potpitanja, tipa, u kojoj mjeri udžbenički medij sukobe pojačava, a u kojoj ih mjeri smiruje i razgrađuje. Tema je po sebi vrlo široka i gotovo prisiljava da se ona na ovako malom prostoru skicira samo teorijski, što je manje korisno. Zbog toga će ovdje pažnja biti usmjerena na odabrane konkretne primjere koji obrađuju pojedine historijske događaje, a koji predstavljaju predmet javne rasprave, odnosno sukoba između srpske i hrvatske historiografije kada je u pitanju porijeklo i pripadnost stanovništva i države Bosne i Hercegovine.

S tim u vezi, ovaj rad predstavlja „interpretaciju interpretiranog“, uz prevalentno korištenje sekundarne literature, date kroz pregled mišljenja odabranih autora. Pri tome se nastojalo dosljednom primjenom komparativne analize, prikazati i ogoliti svu različitost pristupa pojedinih nacionalnih i nacionalističkih diskursa.

Ključne riječi: *Udžbenici, Nastavni plan i program, Bosna i Hercegovina, Srbija, Hrvatska, analiza, historija, osnovna škola, srednja škola.*

SERBIAN AND CROATIAN GREAT STATE POLICY AND ATTITUDE TOWARDS BOSNIA AND HERZEGOVINA ON THE EXAMPLE OF HISTORY TEXTBOOKS

Abstract: *Textbook literature is not only an interesting object of research, but also a kind of mirror of the society that produces them. In a way, they represent the basic source of knowledge for students, and their content represents a certain type of absolute truth or canonized knowledge. This is especially true for history textbooks, which show students what memory state systems not only recommend but also determine. This means that such textbooks are a reflection of the official attitude towards the past, so they are one of the most powerful instruments of action on the collective consciousness of young people, but also society as a whole. Namely, the “truth” that is built into school textbooks inevitably becomes a “living truth”, having in mind the age and quantity of the reader’s body. It does not take*

much intellectual effort to properly understand, then, the potential energy that ethnic prejudices loaded in this way, based on historical myths, half-truths and untruths, carry with them.

Textbooks from Serbia and Croatia were imported and used in Bosnia and Herzegovina for a while, and in recent years the contents of textbooks from the mentioned countries have served as a template for the production of textbooks that are printed and published in Bosnia and Herzegovina. In all such textbooks, examples have been identified in which entire teaching units are dedicated to events, personalities and locations that are not from Bosnia and Herzegovina. Thus, for example, in terms of belonging to Bosnia and Herzegovina, negative examples dominate and the analyzed textbooks do not encourage the creation of a sense of a common heritage of Bosnia and Herzegovina. At the same time, students do not develop critical thinking, and explanations of historical-political processes are burdened with political interpretations that largely support valid auto and hetero-stereotypes. Policy options and processes are presented in a way that continues to support established attitudes about what has happened in the past, and current stereotypes about one's own and other peoples and their role in those processes.

Having in mind, therefore, that the textbook content necessarily reflects the dominant ideology and current government policy, we tried to use the example of Bosnia and Herzegovina, to question the political function of the textbook, more precisely to show indicators of paternalistic attitude towards Bosnia and Herzegovina, which are generated through Serbian and Croatian education system both in the home countries and in Bosnia and Herzegovina itself.

The question that is specifically posed here is twofold: To what extent are conflicts and ethnic tensions, which have been present in all societies throughout history, reflected in school textbooks, and to what extent do school textbooks themselves convey these conflicts. The latter entails further sub-questions, such as the extent to which the textbook medium intensifies conflicts and the extent to which it calms and breaks them down. The topic itself is very broad and almost forces it to be sketched in such a small space only theoretically, which is less useful. Therefore, attention will be focused here on selected specific examples that deal with individual historical events, which are the subject of public debate, or conflict between Serbian and Croatian historiography when it comes to the origin and affiliation of the population and state of Bosnia and Herzegovina.

In this regard, this paper presents an "interpretation of the interpreted", with the prevalent use of secondary literature, given through a review of the opinions of selected authors. In doing so, an effort was made to consistently apply comparative analysis, to show and expose all the diversity of approaches of individual national and nationalist discourses.

Key words: *Textbooks, Curriculum, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia, analysis, history, primary school, secondary school.*

Uvod

S namjerom da se ispitaju interpretativni pristupi udžbenika srpske i hrvatske provenijencije kritičkom je ispitivanju podvrgnuto nekoliko udžbenika istorije/povijesti napisanih u razdoblju od 1995. do 2019. godine. Njihova sadržina posebno je istraživački intrigantna, jer su, kako se moglo i očekivati, i oni udžbenici koji su pisani u Bosni i Hercegovini, pisani pod uticajem dva važna državna, nacionalna, politička, vjerska i kulturna centra – Beograda i Zagreba. U tome naročito prednjače udžbenici koji su štampani u Mostaru, a prema NPP-u na hrvatskom jeziku. Ovi udžbenici sadrže najmanje podataka o historiji Bosne i Hercegovine. Osnovno polazište u oblasti nacionalne historije jesu, kao prvo, dešavanja u Hrvatskoj, zatim događaji izvan Hrvatske koji su imali uticaj na Hrvate (posebno u KSHS/Jugoslaviji i SFRJ) i treće, događaji u Bosni i Hercegovini viđeni sa hrvatske tačke gledišta. Tako npr. u udžbeniku za 6. razred osnovne škole,¹ gotovo čitav prostor je posvećen hrvatskoj historiji, a historiji Bosne dodijeljen je zanemarivi dio i „osigurano“ mjesto u naslovima, bez značajnije popraćenosti samim sadržajima koji se tiču Bosne i Hercegovine.

Važno je naglasiti da ovom prilikom nije vršena analiza namjere autora udžbenika, već samo konstatacija njihovog viđenja i oprečnih stavova koji su doveli do prevelikog uticaja političke „historiografije“ na konačan historijski sud. Taj uticaj je posljedican i za historijsku nauku i za odnose i formiranje svijesti učenika, ali i ostalu čitateljsku populaciju. Također je bitno napomenuti da je svaki od analiziranih udžbenika morao proći odgovarajuću proceduru u nadležnim ministarstvima, odnosno njihovu upotrebu su odobravale Vlade Srbije, Hrvatske, bosanskohercegovačkog entiteta RS ili kantona sa hrvatskom većinom u Federaciji Bosne i Hercegovine. To znači da su iznesene konstatacije, odraz njihovog službenog stava prema prošlosti, odnosno u ovom slučaju državi Bosni i Hercegovini, ali i narodima koji u njoj žive.

¹ Željko Brdal, Margita Madunić, Nikola Lovrinović, *Povijest 6, udžbenik povijesti za šesti razred osnovne škole*, Mostar 2007.

Srednjovjekovni period

Jedna od osnovnih karakteristika selektivnoga pristupa tumačenju historijskih činjenica jeste „početak historije”. Naime, pod ovim fenomenom podrazumijevamo nastojanja nacionalnih i drugih historiografija da historiji oduzmu njen kontinuitet i da, vještim manipuliranjem, „početak historije” na ovim prostorima situiraju u vrijeme kada to njima najviše odgovara, a najčešće u kontekstu dolaska pojedinih nacija na prostore jugoistočne Evrope. S tim u vezi srednjovjekovno razdoblje bosanskohercegovačke prošlosti najčešće je podložno nacionalističkim interpretacijama, neistinama i stereotipima. Razlog tome leži u dubokoj političkoj pozadini koja želi iskoristiti niz proizvoljnih i netačnih podataka, da bi dobila odgovor na pitanje čija je Bosna. Naravno da su sve „činjenice” dobijene na takav način korištene u prošlosti, ali nažalost i dan danas kao krunski dokaz za polaganje prava na tapiju za bosanskohercegovačku teritoriju.

Tako npr. Rade Mihaljčić u udžbeniku za 7. razred – koji je štampan u Istočnom Novom Sarajevu – u dijelu koji nosi naslov „Srpske zemlje od VII do XII vijeka”, pozivajući se na vizantijskog cara i pisca Konstantnina Porfirogeneta, navodi da je Srbija u ovom periodu zahvatala između ostalog planinske predjele gornjeg toka rijeke Bosne i oblast Soli, oko današnje Tuzle.² Mihaljčić, dalje tvrdi da je „Bosna dugo bila poznata samo kao geografski pojam, oblast u okvirima Srbije“³... Kao samostalna država – tvrdi on – „obrazovana je kasno, poslije nastanka okolnih južnoslavenskih država“...⁴

S druge strane, Ivo Makek i Andrija Nikić, autori mostarskog udžbenika za VI razred iz 2006. godine, kada govore o ovoj temi, eksplicitno ističu da se „hrvatski narodni prostor u povijesti pružao sve do Drine”. Ovo „povijesti”, odnosi se na vladavinu kneza Primorske Hrvatske Tomislava (910-928) „koji je uspio ujediniti Primorsku i Posavsku Hrvatsku, nakon čega se proglasio kraljem 925. godine u Duvnu, danas Tomislavgradu”. Dakle, iako je kralj Tomislav vladao svega 18 godina, to ni u kom slučaju ne smeta savremenim interpretatorima da na toj činjenici grade poseban nacionalni osjećaj dominacije i uzvišenosti. Sličan slučaj je i sa Srpskim carstvom u vrijeme Stefana Dušana (1331-1355) koje je postojalo svega 24 godine.

Četiri godine kasnije, u udžbeniku za isti razred, također, mostarsko izdanje, Birin, Rozić i Šarlija, hrvatsko povijesno pravo na Bosnu, pojašnjavaju na veoma zanimljiv način: “Povijest Bosne i Huma od doseljenja Hrvata do X stoljeća malo je poznata – vele oni. Zna se da je taj prostor bio u sastavu hrvatske države do druge polovice X stoljeća... Prije nego što povijesni izvori govore o Bosni kao

2 Rade Mihaljčić, *Istorija za 7. razred osnovne škole*, Istočno Novo Sarajevo 2019, 50. (dalje: R. Mihaljčić, *Istorija za 7. razred*).

3 R. Mihaljčić, *Istorija za 7. razred*, 53.

4 *Isto*, 137.

samostalnoj državi, još jedan period Bosna je bila u sastavu Hrvatske, do 1089. godine... Rijetki pisani povijesni izvori u Bosni – nastavljaju autori – pisani su ikavicom, kojom govore samo Hrvati. Prvi poznati bosanski vladar bio je slavonski velikaš ban Borić. Sve to govori da su u Bosni živjeli Hrvati”⁵... zaključuju oni i svoju priču dodatno vizualiziraju kartom!

Prilog 1. Hrvatska u vrijeme kralja Tomislava.

(Izvor: Ante Birin, Miroslav Rozić, Tomislav Šarlija, *Povijest za 6. razred*, Alfa, Mostar 2010).

Vrlo je čudno da se u udžbenicima čiji su autori Mihaljčić s jedne, te Makek i Nikić, odnosno Birin i ostali s druge strane, ne spominje niti jedan bosanski ban koji je vladao u periodu između vladavine Kulina bana i Stjepana II Kotromanića, čime se, svjesno ili nesvjesno, ignorira period od 150 godina bosanske prošlosti.

Opisujući vladavinu Stjepana II Kotromanića, hrvatski dvojac, Makek i Nikić napominju da su „nakon smrti kralja Bele IV, Bosnom više od dva desetljeća vladali hrvatski knezovi.” Stjepana II Kotromanića na bosanski prijesto je postavio Mladen Šubić, a ovaj je iskoristio feudalnu anarhiju u Hrvatskoj i proširio svoju vlast na Donje Krajeve, Usoru i Soli, Hum i jadransku obalu od ušća Cetine do Neretve. Na taj način – zaključuju autori – veliki dijelovi hrvatskog teritorija ulaze u

⁵ Ante Birin, Miroslav Rozić, Tomislav Šarlija, *Povijest 6, udžbenik za šesti razred osnovne škole*, Mostar 2010, 118. (dalje: A. Birin, M. Rozić, T. Šarlija, *Povijest 6*).

sastav Bosne “kojom upravljaju banovi i kraljevi hrvatskog podrijetla.”⁶

Mihaljčić je, napominjući da je širenje Bosne u toku XIV stoljeća bilo na račun „srpskih i ugarsko-hrvatskih zemalja”, istakao da je „za vladavine bana Stjepana II Kotromanića (1314-1352) Bosna gotovo utrostručena.”⁷ Kada govori o najmoćnijem bosanskom banu i prvom kralju Tvrtku I Kotromaniću (1353-1391), Mihaljčić ističe da je on „postavši gospodarom i dijela teritorija srpske države, odlučio da se kruniše za kralja.” Pri tome, pozivajući se na srodstvo sa Nemanjićima, u manastiru Mileševi 1377. godine, krunisao se dvostrukom krunom kao “kralj Srba i Bosne”, a ubrzo poslije toga i kao “kralj Srba, Bosne, Hrvatske i primorja”.⁸ Ovo je još jedno falsificiranje historijskih činjenica kako bi se Bosnu prikazalo kao srpsku zemlju a njene stanovnike kao Srbe. Naime, srpski historičari istrajavaju na tvrdnji da su Srbi, jedina etnička odrednica u tvrtkovojoj tituli, a da se nakon njih navode zemlje u kojima oni žive. Da to nije tako, svjedoči nam i svečana povelja iz 1378. godine u kojoj nas Tvrtko I obavještava da ide u srpsku zemlju kako bi naslijedio prijestolje svojih praroditelja, gospode srpske. Dakle, Tvrtko jasno razlikuje Bosnu i srpsku zemlju i navodi ih kao DVA različita teritorija kojima vlada. Srpska zemlja koja se spominje u Tvrtkovojoj Povelji jeste Raška, odnosno Srbija što potvrđuju drugi izvori.

Mihaljčić dalje pojašnjava kako je Tvrtko I od svog prethodnika „naslijedio Hum, koji se ranije isto tako nalazio u okviru srpske države.”⁹ Kada je u pitanju Hum, Makek i Nikić, tvrde kako je najveći dio današnje Hercegovine u ranom srednjem vijeku pripadao pokrajini Zahumlje (Hum). Za autore „Zahumlje (Hum) je povijesni hrvatski kraj uz more, od Neretve do Dubrovnika, sa glavnim gradom Blagajem na gori Hum kraj Mostara.”¹⁰

Nenaučno predstavljanje hrvatske i srpske prošlosti, uz maksimalno proširivanje granica etničkog prostora, te stalno isticanje povijesnog, odnosno istorijskog državnog prava, osnovna je karakteristika srpskih i hrvatskih udžbenika historije. Iako ih ovo čini nepodesnim za obrazovanje djece koje bi bilo zasnovano na poštivanju činjenica te stručnoj, politički nepristranoj interpretaciji, ovakva službena verzija prošlosti najbolje pokazuje, kakvo pamćenje državni, odnosno vladajući sistemi u našem susjedstvu, ali dijelom i u Bosni Hercegovini, ne samo preporučuju nego i određuju.

6 A. Birin, M. Rozić, T. Šarlija, *Povijest* 6, 84.

7 R. Mihaljčić, *Istorija za 7. razred*, 141.

8 *Isto*, 142.

9 *Isto*, 143.

10 Ivo Makek, Andrija Nikić, *Povijest 6 - Udžbenik za VI razred osnovne škole*, Školska naklada, Mostar 2006, 83.

Osmanski period

Razdoblje osmanskog perioda u srpskim i hrvatskim udžbenicima definira se gotovo podjednako. I u jednom i u drugom narativu moguće je primijetiti elemente jednog nenaučnog i često ideologiziranog diskursa. Osim toga, primijetne su i terminološke nedosljednosti i anahronizmi. Definitivno najprisutniji terminološki problem je anahronizam pridjeva *turski* i *osmanski*. Neterminološki upotrijebljeni u govornom jeziku ova dva pridjeva bi i mogli da budu uzeti kao sinonimi, no u naučnom diskursu, obrazovnom pogotovo, nipošto. Nazivajući tu državu „turskom” podvlači se nacionalni i negira njen univerzalni karakter, što je osmansko carstvo nesumnjivo bilo, jer su u njemu živjeli mnogi narodi. Stoga nazivanje nekog stanovnika Osmanskog carstva Turčinom, što se često imputira na račun Bošnjaka kroz subliminalne poruke, jednako je pogrešno kao nazivanje nekog Hrvata Mađarom samo zato što je živio u vrijeme Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.

Jezik svakako trpi sinonime. No, terminologija je osjetljiv teren za iste i u njoj sinonimi najčešće i nisu sinonimi. Kad su u pitanju pravi ekvivalenti moguće je potpuno slobodno individualno opredjeljivanje za određeni termin. No, da li je svejedno hoćemo li upotrijebiti termin *islamizacija* ili *prelazak na islam*. Naravno da ne! Sam termin *islamizacija* ima pežorativan prizvuk jer implicira nasilno prevođenje na islam, što nije istina. Osmansko carstvo je bilo islamska država, koje je poštovalo načelo šerijata „u vjeri nema prisile” (*La ikrahe fiddin*, II:256). Dokaz za to je opstanak pripadnika svih religija na ovim prostorima tokom 500 godina islamske vladavine. Zašto danas nema muslimana u Španiji kojom su vladali duže od 500 godina? Zato što njihovi neprijatelji nisu imali takvo načelo. Njihovo načelo je bilo *cuius regio eius religio*, odnosno *čija zemlja, njegova i vjera*. Identična situacija je i sa hrvatskom, mađarskom, srbijom (u granicama do balkanskih ratova) i drugim zemljama u Evropi odakle su muslimani istrijebljeni, a njihova kulturna dobra zauvijek uništena.

No, kada srpska i hrvatska politička historiografija govori o tom fenomenu, uvijek govori o islamizaciji. Tako npr. u beogradskom izdanju udžbenika za sedmi razred, autora Dragomira Bondžića i Koste Nikolića iz 2014. godine (i danas se koristi) navodi se sljedeće: “U 15. i 16. veku prelazaka u muslimansku veru bilo je mnogo... Islamizacija je najviše zahvatila Bosnu, a najbrojnija kategorija islamizovanog stanovništva bili su bosanski seljaci, uglavnom srpskog porekla, koji su preveravanje koristili za bežanje od teških feudalnih obaveza... Od njih je vremenom nastalo bosansko plemstvo (age i begovi), koje se od turskog razlikovalo po tome što je govorilo svojim maternjim, srpskim jezikom”¹¹

S druge strane Makek u zagrebačkom udžbeniku iz 1995. godine, u podnaslovu *Islamizacija*, navodi: “Tijekom stoljetnih ratova više je stotina hiljada Hrvata odvedeno iz raznih hrvatskih krajeva u tursko ropstvo. Tu su bili prisiljavani da prihvate islam. Mnogi su radije podnijeli muku i smrt, nego da se odreknu

¹¹ Dragomir Bondžić, Kosta Nikolić, *Istorija za sedmi razred osnovne škole*, Beograd 2014, 39-40. (dalje: D. Bondžić, K. Nikolić, *Istorija za sedmi razred*).

katoličke vjere”...¹² “S obzirom na podrijetlo pučanstva koje je primilo islam, zanimljivo je da još i danas veliki dio muslimana u Bosni govori ikavicom, mjesec naziva starim hrvatskim nazivima (siječanj, veljača itd) i ima mnoge hrvatske narodne običaje”.¹³

Popratna potpitanja, umjesto kritičke distance, grade sentimentalne mostove, nastojeći vratiti čitatelje, tj. učenike u vrijeme nekadašnjih sukoba: *Tko je u Bosni i zašto prihvaćao islam? Što se može zaključiti na osnovi govora, naziva mjeseci i običaja bosanskih muslimana?* Dakle, pitanja su definirana tako da navode učenike na jasan zaključak, bez mogućnosti da se zapitaju bilo šta, a u svrhu razvoja kritičkog mišljenja.

Navođenjem ovakvih primjera želi se naglasiti srpski, odnosno hrvatski kontinuitet u Bosni, a politički cilj toga je da bosanskohercegovačke muslimane, Bošnjake, uvjeri da se deklariraju u modernom smislu kao Hrvati, odnosno Srbi islamske vjere.

Nažalost, terminološke netačnosti su još uvijek prisutne u dobrom dijelu i srpskih i hrvatskih historičara koji se bave i srednjovjekovnim i osmanskim periodom. Tako npr. pojedini historičari sa punom sviješću o značaju terminološkog plana u naučnom diskursu, uvijek će govoriti o „srpskom prisustvu u Bosni”, „Srbima u Bosni”, odnosno s druge strane „hrvatskom prisustvu u Bosni“, „Hrvatima u Bosni“ i slično dok u građi osmanske provenijencije koja se odnosi na Bosnu, nazivi Srbi i Hrvati označavaju jedinice koje su došle sa srpskog, odnosno hrvatskog teritorija, za razliku od domaćeg krstjanskog i kršćanskog (pravoslavnog i katoličkog) stanovništva.¹⁴

Mnoge nejasnoće, nedorečenosti te (ne)razumijevanje historijskih procesa plod su neispravnog, nepreciznog neadekvatnog i vremenski netačnog korištenja određenih termina. Jednim je dijelom riječ o anahronizmu, tj. postavljanju ljudi, događaja, predmeta, običaja, načina mišljenja ili naziva za određene pripadnosti u pogrešne periode, a drugim dijelom riječ je o tendencioznom nastojanju da se određene činjenice, pojave i obilježja nipodaštavaju i minimiziraju tako što im se svjesno umanjuje značaj. Stoga je jako važno koristiti adekvatnu historijsku terminologiju koja donosi suštinsko značenje pojma, budući da bez adekvatnog imenovanja pojmova nema njihove konačne spoznaje.

Pojava Osmanlija u kontekstu nacionalne historije u ovim udžbenicima, isključivo je negativno atribuirana, i to uglavnom na narativnoj razini – kroz učestalo navođenje i opise njihovih zlodjela: „nasilno su uzimali kršćansku djecu“, „Islamizacija je ostavila velike negativne posledice u istoriji balkanskih naroda“, „posle velikih ratova, progona i ubistava, rušenja hrišćanskih svetinja i odovođenja

12 Ivo Makek, *Povijest za 6. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb 1995, 152. (dalje: I. Makek, *Povijest za 6. razred*)

13 I. Makek, *Povijest za 6. razred*, 152.

14 Ramiza Smajić, Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine, u: *Zbornik ANUBiH-a sa naučnog skupa: Historiografija u Bosni i Hercegovini 1990–2000*, 30. oktobar 2001, Sarajevo 2003, 59-65.

naroda u roblje u islam se prelazilo da bi se preživelo“, „Srbi su u vreme dugog robovanja, osećali stalnu nesigurnost i strah od Turaka“. ¹⁵ Ili pak „Osmanlije su u svojim osvajanjima uništavali mnoga materijalna dobra, odnosili sve što su mogli odnijeti, a nepokretna su dobra palili i uništavali... Posljedica tih promjena bila je smanjenje broja stanovnika te gospodarsko, kulturno i političko slabljenje Hrvatske i Hrvata.“ ¹⁶ „Na hrvatskim se bojištima od nadmoćnog neprijatelja nije branila samo sloboda i kršćanska civilizacija Hrvatske, nego i Europe.“ ¹⁷

Dalekosežne posljedice ovakvog narativa sigurno se mogu osjetiti i u odnosu stanovništva i hrvatske države danas prema migrantima, muslimanima koji su na njenim granicama, što opet pruža priliku Hrvatskoj da se predstavlja kao predziđe kršćanstva i zaštitnica kršćanske, zapadne civilizacije i čitave Evrope od barbarskog istoka.

Kada je u pitanju austrougarsko razdoblje upravljanja Bosnom i Hercegovinom, u naročito negativan kontekst stavlja se uloga Benjamina Kalaja i njegova politika bosanstva. U narednom primjeru iz udžbenika Povijesti za III razred gimnazije koja je štampana u Mostaru u izdanju Školske naklade 2001. godine, vidimo ne samo interpretaciju političkih zbivanja, nego i prezentaciju različitosti kao problema. Autori ističu da je „kalajeva vlada pokušala stvoriti bosansku naciju i bosanski jezik, da bi suzbila političke zahtjeve Hrvata i Srba, koji su već imali formiranu nacionalnu svijest, i ujedno spriječila osvješćivanje muslimana. Dakle, pokušalo se od već formirane srpske i hrvatske nacije stvoriti zajedno sa muslimanima bosansku naciju. Naravno, ovakva neprirodna politička akcija morala je doživjeti neuspjeh“, ¹⁸ tvrde oni.

U udžbeniku Istorije za drugi razred gimnazije koji se koristi u bosanskohercegovačkom entitetu RS samo je usput navedeno da je „okupator imao za cilj da obrazuje posebnu bosansku narodnost čime je planirao da učvrsti svoje pozicije na Balkanu.“ ¹⁹ Slična interpretacija je i u udžbenicima za osnovnu školu gdje se govori o „vještačkoj naciji“, zatim da je Kalaj uvođenjem bosanstva želio lažirati historiju Bosne i Hercegovine i slično. Dakle, na samo ovih nekoliko primjera, vidljivo je koliki su udari na ideju bosanstva i bosanske nacije, pa i Bosne i Hercegovine, kao države svih njenih građana!

Ovdje ćemo samo još navesti citat iz udžbenika za sedmi razred, autora Bondžića i Nikolića u izdanju Zavoda za udžbenike, Beograd 2014. godine. Citat je vezan za Garašaninovo definisanje spoljne politike Srbije iz 1844. u kojem oni kažu: „Prema Garašaninovoj zamisli, izloženoj u čuvenom spisu Načertanije, ujedinjenje je trebalo da se ostvari u dva koraka. Prvi čin ujedinjenja srpskog naroda ostvario

15 D. Bondžić, K. Nikolić, *Istorija za sedmi razred*, 41

16 Željko Brdal, Margita Madunić, Nikola Lovrinović, *Tragom prošlosti – udžbenik povijesti za 6. razred osnovne škole*, Mostar 2007, 175.

17 I. Makek, *Povijest za 6. razred*, 96.

18 Stipe Jurković, Anđelko Mijatović, Franko Mirošević, Trpimir Macan, *Povijest 3*, Mostar 2001, 341.

19 Rade Mihaljčić, Đorđe Mikić, *Istorija za 2. razred gimnazije, prirodno-matematičkog smjera*, Istočno Novo Sarajevo 2003, 280.

bi se u državi u koju bi ušli samo Srbi koji su još uvijek bili pod turskom vlašću. Sledeća etapa, u kojoj bi se obavilo ujedinjenje sa Srbima pod austrijskom vlašću, realizovala bi se u doglednoj budućnosti...“²⁰ Što je zorno predstavljeno na karti u istom udžbeniku.

Prilog 2. Garašaninova zamisao Srbije iznijeta u Načertaniju.

Ova karta najbolje pokazuje historijski proces dugog trajanja, jedne politike koja je i danas, možda više nego ikad prisutna na političkoj sceni i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini i koja na ovakav način kroz udžbenike i karte u udžbenicima, priprema mlade ljude za nastavak planova o stvaranju velike Srbije.

To isto je prisutno i u Hrvatskoj, gdje je vlasnik *Školske knjige* iz Zagreba (Ante Žužul), izdavačke kuće koja štampa većinu udžbenika, koji su analizirani, nedavno za *Večernji list* izjavio: „U Bosni i Hercegovini postoje hrvatski udžbenici koji su multikulturalni, ali i omogućuju ravnopravnost hrvatskog sa srpskim i muslimanskom jezikom“.²¹ Dakle, ta skandalozna praksa i vrlo opasna tendencija negiranja bosanskog jezika, a samim tim i bošnjačkog naroda, sinhronizovano i sve otvorenije, dolazi i sa istoka, i sa zapada i umjesto da ima tendenciju opadanja, dešava se upravo suprotno.

²⁰ Dragomir Bondžić, Kosta Nikolić, *Udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za 7. razred osnovne škole*, Beograd 2014, 65-66.

²¹ „U Bosni se danas govori 'miks jezikom', nema veze između zakona i prakse“, *Večernji list*, Zagreb, 31. oktobar 2019, 47.

Dvadeseto stoljeće

Kada je u pitanju 20. stoljeće, sadržaj koji je predstavljen u udžbenicima za deveti razred, karakteriše selektivna prezentacija činjenica, naglašavanje poželjnih momenta i prećutkivanje ili minimiziranje onih manje poželjnih. Odnos prema državi Bosni i Hercegovini i njenoj državnosti najbolje se vidi na primjeru ZAVNOBiH-a. Udžbenici koji su štampani u Mostaru o ZAVNOBiH-u pišu, krajnje šturo u formi informacije. Tako npr. Matković, Mirošević, Goluža i Šarac u udžbeniku za 4. razred gimnazije (Školska naklada, Mostar 2006), u okviru podnaslova *Avnojevska Jugoslavija*, navode sljedeće: “U Mrkonjić gradu je 25. studenoga 1943. održano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, a u Sanskom Mostu od 30. lipnja do 2. srpnja 1944. održano je Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, kada je ovo tijelo postalo najviša zakonodavna i izvršna vlast tadašnje Bosne i Hercegovine”. Ista rečenica, istih autora (osim Miroševića) se nalazi i u udžbeniku *Povijest za 8. razred*, izdanje Mostar 2006. godina. S druge strane Erdelja, Stojaković, Madžar i Lovrinović (Tragom prošlosti; Mostar 2010) u okviru podnaslova *Jačanje partizanskog pokreta i stvaranje hrvatske države*” također, veoma šturo spominju, bez navođenja datuma, osnivanje ZAVNOBiH-a, ističući pri tome da je tada odlučeno kako je “Bosna i Hercegovina i srpska i muslimanska i hrvatska zajednička domovina”.²²

Nepojašnjenja važnosti prerastanja ZAVNOBiH-a u najviši organ vlasti, prešućivanje presudnosti njegovih odluka za republičko konstituisanje Bosne i Hercegovine i njeno poslijeratno unutrašnje uređenje otkrivaju ideološku pozadinu udžbenika koji, pisani s izrazito nacionalnih pozicija, ignorišu doprinos ZAVNOBiH-a u procesu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti.²³

U nastavku ovog rada, kratki osvrt ćemo dati i na udžbenik za 9. razred autora Dragiše Vasića, koji se od školske 2018/2019. godine, koristi u bosanskohercegovačkom entitetu RS, a nakon što su u Nastavnom planu i programu uvedeni sadržaji o ratu 1992-1995. Sadržaj ovog udžbenika je u skladu sa antibosanskom politikom i praksom i predstavlja nastavak pokušaja revizije historijskih, naučno-istraživačkih i sudskih činjenica, koju aktuelne vlasti provode prema državi Bosni i Hercegovini.

U udžbeniku se razvija pripadnost samo manjem bosanskohercegovačkom entitetu RS-u, ali ne i državi Bosni i Hercegovini. O izgradnji zemlje koju su Bosanci i Hercegovci, njeni narodi – i Srbi i Hrvati i Bošnjaci i Jevreji i Romi i drugi, antifašističkom borbom u Drugom svjetskom ratu izgradili kroz ZAVNOBiH – u knjizi nema ni pomena. Štaviše, ZAVNOBiH se i ne spominje, ali zato se veoma opširno izučava historija Srbije, Crne Gore, te Kosova, pri čemu se negira država, kontinuitet i granice Bosne i Hercegovine kao domovine srpskog naroda koji živi u njoj.

²² Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, Ivan Madžar, Nikola Lovrinović, *Tragom prošlosti 8*, Mostar 2010, 145-146. (dalje: Erdelja i ostali, *Tragom prošlosti 8*).

²³ Sanja Gladanac, Slika ZAVNOBiH-a u bosanskohercegovačkim udžbenicima historije (1945–2013), *Historijska traganja*, br. 13, Institut za istoriju, Sarajevo 2013, 247.

Period rata 1992-1995. je okarakterisan kao građanski rat koji su vodili međusobno Srbi, Bošnjaci i Hrvati, a za rat su krivi svi osim Srba, čak i Sjedinjene Američke Države, Njemačka i Vatikan. Konačno, stvaranje entiteta RS-a je ostvarenje sna, pri čemu se isti nastoji prikazati kao država srpskog naroda ignorišući Bosnu i Hercegovinu na sve moguće načine.

U kratkim crtama autor udžbenika je opisao i istaknute političke i vojne aktere u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata. Pri tome tekstovi o Mladiću i Karadžiću ni najmanje ne upućuju da se radi u presuđenim ratnim zločincima, nego, naprotiv, isti se veličaju, pri čemu se ističu njihove zasluge za stvaranje RS-a i odbranu srpskog naroda. S druge strane prvi predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović je predstavljen na sljedeći način: „Alija Izetbegović (1925–2003), pravnik, islamski teolog i političar. U mladosti je bio aktivan u prohitlerovskoj organizaciji „Mladi muslimani”, zbog čega je robijao poslije Drugog svjetskog rata. Napisao je Islamsku deklaraciju, u kojoj se založio za državu zasnovanu na Kur’anu, zbog čega su ga komunističke vlasti ponovo osudile. Bio je osnivač i vođa Stranke demokratske akcije i predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine“.²⁴

Etničko čišćenje autor naziva prisilnom migracijom... Kao mjesta masovnih zločina navedena su: Srebrenica, Kozarac, Kazani, Kravice, Ahmići, Pakrac, Ovčara, Medački džep – piše autor, stavljajući u istu ravan genocid u Srebrenici sa zločinom na Kazanima. Autor isto tako ističe da je „Muslimanima najveća materijalna i vojna pomoć stizala iz islamskih zemalja, uključujući i dobrovoljce (mudžahedini) koji su uključivani u redove ARBiH.“²⁵ Prisutan je i navod, da je četnički pokret Draže Mihailovića u Drugom svjetskom ratu po karakteru antifašistički, građanski i nacionalni pokret i da se ne razlikuje se od partizanskog pokreta Josipa Broza Tita. Djeci je onemogućeno da znaju, shvate i vole državu Bosnu i Hercegovinu

Posebno poglavlje je posvećeno „RS-u u dejtonskoj Bosni i Hercegovini”, a u okviru tog poglavlja je na vrh liste problema stavljena „težnja bošnjačkih stranaka ka centralizaciji i unitarizaciji Bosne i Hercegovine”, dok su SAD i Evropska unija uglavnom pružale podršku bošnjačkoj strani. Ističe se kako je od 5,3 milijardi dolara pomoći za obnovu Bosne i Hercegovine tek petina pripala entitetu RS i da su odluke visokog predstavnika i Ustavnog suda Bosne i Hercegovine uglavnom bile protiv interesa RS-a.²⁶

Visokim predstavnicima proširena su ovlaštenja, tako da su oni u vrijeme snažnog stranog intervencionizma od 2000. do 2006. godine donosili zakone i

24 Dragiša Vasić, *Istorija za 9. razred osnovne škole*, Istočno Novo Sarajevo 2018, 186. (dalje: D. Vasić, *Istorija za 9. razred*).

25 D. Vasić, *Istorija za 9. razred*, 186.

26 Nedim Pabrić, *Šta uče djeca u RS-u: Za rat krivi SDA i HDZ, Hollywood iskrivio sliku o Srbima, četnici bili antifašisti*, <https://www.faktor.ba/vijest/sta-uce-djeca-u-rs-u-za-rat-krivi-sda-i-hdz-hollywood-iskrivio-sliku-o-srbima-cetnici-bili-antifasisti/1250>. (Pristup: 11.11.2019).

odluke kojima su čak mijenjali ustavno uređenje i Dejtonski mirovni ugovor, koji su trebali da štite i provode. Mnoge nadležnosti RS-a prenijete su na nivo zajedničkih institucija Bosne i Hercegovine. One koji su se suprostavili takvoj politici visoki predstavnik je strogo kažnjavao – dio je sadržaja udžbenika.²⁷

Djeca će također imati priliku naučiti kako su bošnjačke i strane sudije u važnim pitanjima preglasavale srpske i hrvatske sudije. U udžbeniku piše još i to da uprkos svemu, Republika Srpska ima i dalje široku samoupravu. Predstavlja stabilniji dio Bosne i Hercegovine. Njeguje bliske veze sa svojom maticom Srbijom, na osnovu Sporazuma o specijalnim i paralelnim vezama, predviđenim Dejtonskim mirovnim ugovorom...²⁸

Ovakvim tumačenjem i shvatanjem historijskih činjenica učenicima Bosne i Hercegovine, u ovom slučaju učenicima RS-a je onemogućeno da znaju, shvate i vole državu Bosnu i Hercegovinu, da grade zajedništvo i budućnost sa drugim narodima i da se ne uče antibosanstvu nego svim vrijednostima i perspektivi razvoja i ostanka u Bosni i Hercegovini.

Zaključak

Kao što se moglo i primijetiti, hrvatski autori udžbenika, uglavnom nastoje da elaboriraju hrvatski karakter srednjovjekovne Bosne, a osmansko, austrougarsko i jugoslovensko razdoblje demaskiraju kao tuđinsko. Politički cilj takve historiografije, jeste da, na primjer, bosanskohercegovačke muslimane uvjeri da se deklariraju u modernom smislu kao Hrvati islamske vjere, a Srbima dadne do znanja da njima Bosna u političkom pogledu ne pripada, jer su se u nju kasnije doselili.

Srpska nacionalna historiografija još je rezolutnija u prikazivanju Bosne kao isključivo srpske zemlje. U tu svrhu istupa se sa tezama o Srbima islamske vjere i Srbokatolicima kao produktima u prvom slučaju stoljetne islamsko-osmanske vladavine na ovim prostorima, u drugome papinske propagande.²⁹

Analizom je utvrđeno da i srpski i hrvatski udžbenici, bez obzira da li štampani u Mostaru ili Istočnom Sarajevu, Zagrebu ili Beogradu, pokazuju zanimljivu sličnost. Definiranje nacionalne historije u srpskim udžbenicima u fokus je stavilo, osim historije Srbije, i historiju Srba u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, te Kosovu. Slično stanje je prisutno i u hrvatskim udžbenicima koji pod pojmom nacionalne historije podrazumijevaju historiju Hrvata u Hrvatskoj i susjednim zemljama, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Kod udžbenika hrvatske provenijencije posebno, „nacionalna historija” nije izjednačena s historijom Bosne i Hercegovine,

27 *Isto.*

28 *Isto.*

29 Srećko Džaja, Tri kulturno-političke sastavnice Bosne i Hercegovine i moderna historiografija, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*, Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko, podružnica za Njemačku, Minhen 2005, 106-107.

nego s historijom Hrvatske i Hrvata. Adaptacija na bosanskohercegovačke prilike samo je površne prirode – naslovi su proširivani za riječ „Bosna i Hercegovina“, a sadržaji i koncept su ostali gotovo isti kao u udžbenicima koji su štampani u Zagrebu.³⁰

Posmatrajući analizirane udžbenike zajedno, vidimo da se isticanjem uloge vlastitog naroda u udžbenicima, učenici usmjeravaju na usvajanje znanja o historiji vlastitog naroda, dok su ostali narodi neproporcionalno zastupljeni. Različiti su i načini kako se ističe jedan narod. U nekim slučajevima se historiji jednog naroda posveti jako puno prostora, dok se ostali narodi samo spomenu. U drugim slučajevima navedu se imena značajna za neki događaj iz reda samo jednog naroda. Potenciraju se zasluge samo jednog naroda tako da učenik lahko može steći dojam kako u drugim narodima nema nikoga zaslužnog. Sve to utiče na stvaranje pristrasnog stava kod učenika o doprinosu pojedinih naroda u historiji Bosne i Hercegovine. Na taj način učenici se ne pripremaju za život u multikulturnom društvu.

U analiziranim udžbenicima historije ne potiče se osjećaj pripadnosti državi niti osjećaj zajedničkog bosansko-hercegovačkog nasljeđa. U biti se pokušava promovirati stav da svaki narod ima svoju historiju koja se razvijala „u vakumu“, i bez međusobnog djelovanja. Ovakvi primjeri ni najmanje ne doprinose izgradnji države Bosne i Hercegovine. Naprotiv, oni otežavaju proces integracije.

Nadalje, identifikovan je značajan broj političkih interpretacija koje umnogome podržavaju važeće auto i hetero-stereotipe, te prezentiraju različitosti u višenacionalnim zajednicama i državama kao problem koji dovodi do raspada tih zajednica. Pri tome su težnje naroda za kojeg je primarno pripreman udžbenik prikazane kao jedina ispravna opcija. Za svijest novih generacija to nije dobro, jer se one tako navikavaju gledati na prošle događaje i na sam život u crnom svjetlu, dok u izmiješanim etničkim područjima takva percepcija pothranjuje stare i rađa nove animozitete.

Ono što je svojstveno svim analiziranim udžbenicima jeste da se njima nastoje prikazati odnosi među susjednim narodima tako da su oni predodređeni da budu konfliktni, da su se konstantno kroz historiju, odlikovali nepomirljivim razlikama, nesuglasicama i netrpeljivošću. Time se želi nametnuti kategoričnost i generalizacija u percipiranju i karakterisanju drugih naroda kako bi se opravdali oružani sukobi, što aktivno sprečava čvrsto pomirenje i stabilizaciju prilika.

Osim toga, kao što smo već istakli, stalnim pominjanjem Bosne, Huma, odnosno Hercegovine kao srpskih ili hrvatskih zemalja, autori udžbenika izražavaju otvorene pretenzije prema teritoriji današnje Bosne i Hercegovine. Na taj način stvara se svijest da svi prošli, ili eventualno budući sukobi, ne predstavljaju čin agresije na nešto tuđe, nego legitimnu borbu za oslobođenje sopstvenog, čime se mladi naraštaji smišljeno pripremaju za buduće akcije srbijanske i hrvatske države na ovim prostorima.

30 *Hrvatska i Bosna i Hercegovina u prvoj Jugoslaviji; Znanost i kultura u prvoj polovici 20. stoljeća u svijetu i Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini; Hrvatska i Bosna i Hercegovina u drugoj Jugoslaviji; Postanak i razvoj samostalnih država Hrvatske i Bosne i Hercegovine; Hrvatska, Bosna i Hercegovina i svijet na početku trećeg tisućljeća*; u: Erdelja i ostali, *Tragom prošlosti* 8.

Summary

As it could be noticed, the Croatian authors of the textbooks mostly try to elaborate on the Croatian character of medieval Bosnia, and unmask the Ottoman, Austro-Hungarian and Yugoslav periods as foreign. The political goal of such historiography is, for example, to persuade Bosnian Muslims to declare themselves in the modern sense as Croats of the Islamic faith, and to let Serbs know that Bosnia does not belong to them politically, because they later immigrated to it.

Serbian national historiography is even more resolute in portraying Bosnia as an exclusively Serbian country. For that purpose, he presents theses about Serbs of the Islamic faith and Serbo-Catholics as products in the first case of the century-old Islamic-Ottoman rule in this area, in the second papal propaganda.

The analysis established that both Serbian and Croatian textbooks, regardless of whether they were printed in Mostar or East Sarajevo, Zagreb or Belgrade, show an interesting similarity. Defining national history in Serbian textbooks focused, in addition to the history of Serbia, on the history of Serbs in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo. A similar situation is present in Croatian textbooks, which by the term national history mean the history of Croats in Croatia and neighboring countries, including Bosnia and Herzegovina. In the case of textbooks of Croatian provenance in particular, „national history” is not equated with the history of Bosnia and Herzegovina, but with the history of Croatia and Croats. Adaptation to the circumstances of Bosnia and Herzegovina is only superficial in nature - the titles were expanded for the word „Bosnia and Herzegovina”, and the contents and concept remained almost the same as in the textbooks printed in Zagreb.

Looking at the analyzed textbooks together, we see that by emphasizing the role of their own people in textbooks, students focus on acquiring knowledge about the history of their own people, while other peoples are disproportionately represented. There are also different ways in which one nation stands out. In some cases, a lot of space is devoted to the history of one nation, while other nations are only mentioned. In other cases, names significant to an event from only one nation are listed. The merits of only one nation are emphasized so that the student can easily get the impression that there is no one deserving in other nations. All this influences the creation of a biased attitude among students about the contribution of certain peoples in the history of Bosnia and Herzegovina. In this way, students do not prepare for life in a multicultural society.

The analyzed history textbooks do not encourage a sense of belonging to the state or a sense of a common Bosnian-Herzegovinian heritage. In essence, it is trying to promote the view that each nation has its own history that has developed „in a vacuum”, and without interaction. Such examples do not contribute in the least to the building of the state of Bosnia and Herzegovina. On the contrary, they complicate the integration process.

Furthermore, a significant number of political interpretations have been identified that largely support current auto and hetero-stereotypes, and present differences in multinational communities and states as a problem leading to the disintegration of these communities. In doing so, the aspirations of the people for whom the textbook was primarily prepared are presented as the only correct option. For the consciousness of new generations, this is not good, because they are so used to looking at past events and life itself in the black light, while in mixed ethnic areas such a perception nourishes old and gives birth to new animosities.

What is characteristic of all analyzed textbooks is that they try to show the relations between neighboring nations so that they are destined to be conflicted, that they have constantly, throughout history, been characterized by irreconcilable differences, disagreements and intolerance. This is intended to impose categoricalness and generalization in the perception and characterization of other peoples in order to justify armed conflicts, which actively prevents firm reconciliation and stabilization of opportunities.

In addition, as we have already pointed out, by constantly mentioning Bosnia, Hum, or Hercegovina as Serbian or Croatian countries, the authors of the textbooks express open pretensions towards the territory of today's Bosnia and Hercegovina. In this way, awareness is created that all past, or possibly future conflicts, do not represent an act of aggression against something else, but a legitimate struggle for the liberation of their own, which deliberately prepares young generations for future actions of the Serbian and Croatian states in this area.